

Ağız Derlemelerinde Gramatikal Amaçlı Konu Seçimi

Leylâ Karahan*

Özet:

Derleme-inceleme nitelikli ağız çalışmalarında, dil incelemesinin sadece araştırmacının derlediği metinlerle sınırlı kalması, yöre ağzının bazı özelliklerinin gözden kaçması tehlikesini de beraberinde getirir. Ancak metin olmadan bir yörenin ağız özelliklerini belirlemek de mümkün değildir. Derleme metinlerinin yörenin ağız özelliklerini yansıtmaya derecesi, metinlerin sayısı, kaynak kişinin niteliği, konu seçimi vb. etmenlerle doğrudan ilişkilidir; bundan dolayı ağız araştırmacıları daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için bilinçli derleme yapmak zorundadır.

Bu bildiride, ağız derlemelerinde “amaçlı konu seçimi”nin önemi üzerinde durulacak ve hangi konuların hangi gramatikal şekilleri üretmede elverişli olduğu, tarama yoluyla ve istatistiki yöntemle belirlenecektir. Bu çalışmada yayımlanmış derleme veya derleme-inceleme nitelikli -üç ana ağız grubunun her birinden yeterli sayıda olmak üzere- eserler seçilerek temel kaynak olarak kullanılacaktır.

Ortaya çıkan sonuç ve elde edilen veriler ışığında, ağız çalışmalarında bilinçli ve gramatikal amaçlı konu seçiminin; yörenin ağız özelliklerini tespit etmede daha ayrıntılı veriler sunacağını, bu derlemelere dayalı ağız grameri, ağız atlası, ağız sınıflandırılması çalışmalarının da daha nitelikli olacağını söylemek mümkün olacaktır.

Anahtar kelimeler: ağız, diyalekt, diyalektoloji, konu seçimi, derleme

Grammatical Purposed Subject Selection in Dialect Compilations

Abstract:

With the compilation and review studies of dialect there is a risk of study's being limited to the text used by the author or overlooking some features of the dialect. However, it's almost impossible to identify dialect of a region without any text. The level of reflection for compiled texts to reflect the dialect of a region is directly related to such factors like number of the texts, qualification of the source person, subject selection, etc. Therefore, dialect investigators should make informed compilation in order to reach a healthy conclusion.

In this paper, we will focus on the importance of “purposeful subject selection” in the dialect compilations, and subjects adequate to generate grammatical forms will be determined through screening and by statistical method. This paper will use published works that were qualified as compilation or compilation-review – in enough number from each one of three main dialect groups.

It's been assumed that the result of the study will help the investigator to take a conscious/informed approach in subject selection, that the study will provide a better reflection of the dialect used in that region and thus the studies of dialect grammar, dialect atlas, and classification studies of dialect based on such compilations will have more quality.

Keywords: dialect; dialectology; subject selection, compilation

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, leylakarahan@yahoo.com

Derleme-inceleme nitelikli ağız çalışmalarında amaç, bir ağız sözlüğünden ve bir ağız atlasından farklı olarak yöre ağzının bütün özelliklerini ortaya koymaktır. Sözlük ve atlaslar genellikle anket soruları ile hazırlanırken derleme-inceleme çalışmalarında anket sorularının yanında daha çok çeşitli uzunlukta metinler kullanılır. Yani araştırmanın amacına göre derlemenin yöntemleri de değişir.

Derleme-inceleme nitelikli ağız çalışmalarında inceleme, derleme metinlerine dayandığı için yörenin ağız özelliklerini de ancak metinlerdeki kadarıyla yansıtmak mümkündür. Bu incelemelerin sadece araştırmacının kullandığı metinlerle sınırlı kalması, yöre ağzının bazı özelliklerinin gözden kaçması tehlikesini de beraberinde getirir. Ama metin olmadan bir yörenin ağız özelliklerini belirlemek mümkün değildir. Derleme metinlerinin yörenin ağız özelliklerini yansıtmaya derecesi, metinlerin sayısı, kaynak kişinin niteliği, konu seçimi vb. etmenlerle doğrudan ilişkilidir; bundan dolayı ağız araştırmacıları, daha sağlıklı bir sonuca ulaşmak için bilinçli derleme yapmak zorundadır.

Bir yörenin ağız özelliklerini belirlemek için yapılacak olan derlemelerde konu seçimi son derece önemlidir. Çünkü her konunun araştırmacıya sunacağı söz varlığı ve gramatikal şekiller aynı değildir. Bir araştırmacı, derleme konusunu nasıl belirler? İncelediğimiz derleme-inceleme nitelikli çalışmaların önsöz ve giriş bölümlerinde ya konu seçimine hiç değinilmemiş ya da sadece derleme metinlerinin konusu belirtilmekle yetinilmiştir. Mesela Korkmaz'ın "Nevşehir ve Yöresi Ağızları"nda, Gemalmaz'ın "Erzurum İli Ağızları"nda (1978), Ercilasun'un "Kars İli Ağızları"nda (1983), Gülsevin'in "Uşak İli Ağızları"nda (2002) derleme metinlerinin konusu hakkında hiç bilgi yokken Günay'ın Rize İli Ağızlarında ayrıntılı bir açıklama yer alır (1977: 22-25). Açıklamasında gelenek, görenek ve inanışlarıyla, manzum ve mensur halk edebiyatı ürünleriyle yörenin çok zengin bir kültüre sahip olduğuna işaret eden Günay'ın derlemeleri adeta bir halk bilimi külliyyatıdır. İfadesinden, onun konu seçiminde yörenin bu zenginliklerini ortaya koyma isteğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Gülensoy da Kütahya ve Yöresi ağızlarında Günay'inkine benzer bir yol izler. "Metinlerin folklor malzemesi taşımasına özen gösterdik." diyen Gülensoy, folklor araştırmacılarına da hazır malzeme vermek istediğini belirtir (1988: XVII). Akca'nın "Ankara İli Ağızları"nda

konuların belirlenmesinde kaynak kişinin cinsiyetine de dikkat edildiği ifade edilerek konular “kaynak kişilerle ilgili olanlar, yöreyle ilgili olanlar, günlük hayatla ilgili olanlar, gelenek, görenek ve folklorla ilgili olanlar, çeşitli mesleklerle ilgili olanlar” şeklinde sınıflandırılmıştır (2012: 2-3). Demir, “Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi” adlı çalışmasında “dildeki ifade zenginliğini ortaya çıkarmak”tan söz eder ve farklı konularda derleme yapmanın önemini vurgular. “Yemeği nasıl yaparsınız?” gibi bir soruya verilecek cevabın genellikle geniş zaman; bir masalın da geçmiş zaman ekini belgelemek imkânı vereceğini belirten Demir, dilin bütün zenginliklerini tespit etmek üzere “belli konularda yönlendirilmiş derlemeler” yaptıklarını, serbest konuşmaları, “lafın gelişi” söylenen sözleri de kaydettiklerini anlatır (2013: 68).

Çeşitli konular içeren bu derleme metinleri, aynı zamanda edebiyat, tarih, sosyoloji, ziraat, halk hekimliği vb. disiplinler için önemli kaynaklar olsa da ağız araştırmaları alanında konu seçimi, bu disiplinler dikkate alınarak yapılmaz. Ağız derlemelerinin tek amacı, yörenin ağız özelliklerinin ortaya konmasıdır. Bu derlemelerden elbette başka bilim ve sanat dalları da çeşitli oranlarda yararlanabilecektir.

Yukarıda verilen örnekler bizi, derleme-inceleme çalışmalarındaki konu seçiminde genellikle gramatikal bir amaç gözetilmediği sonucuna götürmektedir. Halbuki derlemeye başlamadan önce araştırmacının, hangi konuların hangi kelimeleri ve gramatikal şekilleri üretmede elverişli olduğu bilgisine sahip olması ve kaynak kişileri bu konular etrafında konuşmaya yönlendirmesi beklenir. Bunun için de konu-söz varlığı ve konu-gramatikal şekil ilişkisini ele alan kapsamlı araştırmalara ve bunların sonucu olan kılavuzlara ihtiyaç vardır. Türkiye Türkçesi ağızlarıyla ilgili literatürde böyle bir çalışmaya rastlanmamıştır. Herhâlde alanda derleme yapmanın fizikî, ekonomik ve psikolojik zorlukları, gramatikal amaçlı konu seçiminin ağız araştırmaları gündeminin öncelikli konusu olmasını engellemiştir.

Bu bildiride, daha kapsamlı araştırmalara örneklik etmek üzere hangi konuların hangi gramatikal şekilleri üretmede elverişli olduğunu belirlemeye yönelik tarafımdan yapılan bir araştırmanın sonucu sizlerle paylaşılacaktır. Tarama yöntemiyle yapılan bu araştırmada, alanının ilk örnekleri olmaları dolayısıyla en çok atıfta bulunulan Korkmaz’ın “Nevşehir ve Yöresi Ağızları”, Gemalmaz’ın “Erzurum İli Ağızları”, Günay’ın “Rize İli Ağızları”, Ercilasun’un “Kars İli Ağızları”, Gülensoy’un “Kütahya İli Ağızları” adlı eserleri kullanılmıştır.

Korkmaz'ın "Nevşehir ve Yöresi Ağızları"nda sırasıyla en çok masal/hikâye, hatıralar, günlük işler konulu metinlere yer verilmiştir. Bunları karışık konular, konuşma parçaları ve cümleler takip eder. Eserde en az, gelenekleri konu alan metinler ve manzum parçalar bulunmaktadır.

Gemalmaz'ın "Erzurum İli Ağızları"nda en fazla yeri hatıra konulu metinler tutar. İkinci sırada köy işlerinin anlatıldığı metinler gelir. Masal/hikâye ve karışık konular üçüncü sıradadır. Geleneklerle ilgili metin çok azdır. Eserde hiç manzum parça yoktur.

Günay'ın "Rize İli Ağızları"nda en fazla manzum (türkü, destan, tekerleme vb.) metinlere yer verilmesi dikkat çekicidir. Bunu hatıra konulu metinlerle masal/hikâyeler takip eder. Yöre ve yöredeki uğraşlarla ilgili bilgilerin yer aldığı metinlerle karşılıklı konuşma ve cümlelerden oluşan metinler üçüncü sıradadır. Bu eserde de geleneklerle ilgili metin azdır.

Ercilasun'un "Kars İli Ağızları"nda en fazla masal, hikâye, fıkra ve hatıralar vardır. Bunları manzum metinler takip eder. Karışık konular, konuşma parçalar ve geleneklerle ilgili metin azdır.

Gülensoy'un "Kütahya İli Ağızları"nda birinci sırayı, gelenekleri anlatan metinler almaktadır. Bunu aynı oranda hatıra, köy işleri konulu metinlerle karışık konuların anlatıldığı metinler ve konuşma cümleleri takip eder. Bu eserde en az masal/hikâye ve manzum parçalar kullanılmıştır.

Korkmaz ve Ercilasun'un eserlerinde birinci sırayı masal, hikâye ve fıkralar; Günay'ın eserinde manzum parçalar, Gemalmaz'ın eserinde hatıralar, Gülensoy'un eserinde de geleneklerin anlatıldığı metinler almaktadır. Konu öncelikleri bakımından bu eserler arasında genel olarak bir uyum yoktur. Yani araştırmacıların konu öncelikleri farklıdır. Bunda, araştırmacıların tercihleri, derleme alanının ve kaynak kişinin özellikleri vb. sebeplerin rol oynadığı söylenebilir. Ancak hiçbirinde gramatikal bir amaç gözetilmediği açıktır.

Bu çalışmada, kaynak olarak kullanılan bu beş eserdeki masal/hikâye, hatıra ve âdet/gelenek konulu metinlerle serbest konuşma metinlerinde geçen kip ekleri taranmış ve hangi kip eklerinin hangi konularda ağırlıklı olarak kullanıldığı sayısal olarak belirlenmeye çalışılmıştır. Taramanın yaklaşık sayısal sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir:

TABLO 1: Âdet/Gelenek Konulu Metinler

Kip Ekleri	% Nevşehir (s.119)	% Kütahya (s.163)	% Kars (s.285)	% Erzurum (s.133)	% Rize (s. 216)
{-Ar}, {-(I)r}	76	56	61	80	71
{-(I)yor}	7	27	6	3	-
{-DI}	3	-	5	1	16
{-mİş}	-	-	3	1	-
{-(y)AcAk}	5	4	11	6	6
Emir	6	5	3	5	-
İstek	-	-	3	3	-
İsim (şimdiki zaman)	3	8	8	1	7

Ortaya çıkan sonuca göre, âdet/gelenek konulu metinlerde baskın kip, beş ağız bölgesinin hepsinde de {-Ar}, {-(I)r ile yapılan geniş zaman kipidir. Ölçünlü dilde de alışkanlıkların, sürekli yapılan işlerin anlatılmasında bu kipe başvurulur. Dolayısıyla ağızlarla ölçünlü dil arasında bu bakımdan bir uygunluk vardır. Sadece Kütahya ağızlarında geniş zaman kipi yanında yaygın olarak {-(I)yor} şimdiki zaman ekinin de kullanılması, dikkat çekicidir. Bu, şimdiki zaman ekinin kılınış özelliği ile ilgilidir. Bir üslup özelliği olarak ölçünlü dilde de bu tür konuların anlatımında şimdiki zaman kipine başvurulabilir. Kaynak kişi, aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi geniş zaman kipli konuşmasını daha sonra şimdiki zaman kipiyle devam ettirmektedir. “*olcek gibiyse haber **gidē** kız tarafına olan tarafından. Habē gidince erkekler **gelir**... Söz mendili **verilyō**. Bu söz mendilinde neşan ne zaman yapılca, düün ne zaman yapılca nasıl olca bunnā **gonuşulyō**.*” (Gülensoy 1988: 163). Kipler arası geçişte, üç nokta ile gösterilen boşluğun etkili olduğu düşünülebilir. Bu sırada araya başka bir konuşmacı girmiş veya derleyici sorduğu bir soruyla kaynak kişinin üslubunun değişmesine yol açmış olabilir. Âdet/gelenek konulu metinlerde geçmiş zaman, istek, emir kipleriyle, geniş zaman kipindeki isim cümlesi örneği çok azdır.

TABLO 2: Hatıra Metinleri

Kip Ekleri	% Nevşehir	% Kütahya	% Kars	% Erzurum	% Rize
------------	---------------	--------------	-----------	--------------	-----------

	(s.184)	(s.158)	(s.242)	(s.22)	(s. 230)
{-DI}	72	14	62	49	72
{-(I)yor}	8	24	24	13	8
{-mİş}	12	11	1	8	-
{-Ar}, {-(Ir)}	2	12	3	3	2
{-(y)AcAk}	-	7	3	3	2
Emir	3	16	-	11	4
İstek	-	-	-	2	-
İsim (şimdiki zaman)	3	16	7	11	12

Hatıra metinlerinde {-DI} geçmiş zaman ekinin yaygınlığına karşılık {-mİş} geçmiş zaman eki az kullanılmaktadır. Hatıralarda, kişinin başından geçen, gördüğü, bildiği, bizzat şahit olduğu olaylar anlatılır. Böyle metinler için sonradan duyulan, fark edilen, başkalarından öğrenilen olayları anlatmak için kullanılan {-mİş} eki uygun değildir. Ağızlar bu bakımdan da ölçünlü dille uyumludur. Ölçünlü dilden farklı olan, bu metinlerde şimdiki zaman {-(I)yor} ekinin Kütahya ve Kars ağızlarında çok yaygın olarak kullanılmasıdır. Hatta Kütahya ağızlarında {-(I)yor} eki, {-DI} ekinden daha fazla kullanılmıştır. Bunda metinde geçen olayların kaynak kişiyle değil 3. şahıslarla ilgili olmasının rolü vardır. “...*mādem benim **deyo**, otoritem yoğunmuş bu hasdanede, **gitmeyom**. Aman canım. Baş hekime **gidiyo**, sālık müdürüne **gidiyo**, **galkıyo** valiye **gidiyo**...**gidiyo**, yana yakıla derdini **annadiyo**. Telefon **açıyo** felan. O zaman ne, valilerin zarthlı devri, alman **dēyo**, beyefendi **deyo**”.”(Gülensoy 1988: 159). Kars ağızlarıyla ilgili metinde de {-(I)yor} ekine, 3. şahısların başından geçen olaylar için başvurulmuştur. *Sular bah bēle tah buriya **çthir**. Dēmeğ o topi **atir**. O bēle çahmah kimi **durir**. **Durēr**, ondan sora top ki **atiler**, top **gelir düşēr**. Düşduhdan sora bu sefer nizamiye **gaçir*** (Ercilasun 1983: 242). Hatıra metinlerinde diğer kipler –özellikle, istek, geniş zaman ve gelecek zaman kipleri, daha az kullanılmıştır.*

TABLO 3: Masal/Hikâye Metinleri

Ekler	% Nevşehir (s.124)	% Kütahya (s.197)	% Kars (s.178)	% Erzurum (s.225)	% Rize (s. 208)
{-mİş}	44	66	3	14	4
{-DI}	32	9	11	24	66
{-(I)yor}	9	-	55	27	7
{-Ar}, {(I)r}	2	4	3	8	6
{-(y)AcAk}	-	-	2	9	3
Emir	10	17	11	12	8
İsim (şimdiki zaman)	3	4	15	6	6

Masal/hikâye metinlerinde kip tercihi bakımından ağızlar arasında önemli farklılıklar vardır. Batı Grubu ağızlarını temsil eden Nevşehir ve Kütahya ağızlarında ağırlıklı olarak {-mİş} eki kullanılmıştır: *Bi varımıŝ bi yõmuŝ Allāñ gulu pek çõmuŝ...Üŝ dene gızı varımıŝ. Ha bi ananıñ babanıñ üŝ dene gızı varımıŝ. Babasıñıñ çifdi varımıŝ. Çifdi, ėtmiŝ. Böyük gız desdiy almiŝ. Suy, ėtmiŝ. Gız suda bey õluna vurulmuŝ* (Korkmaz 1963: 124). Doğu Grubu'ndan Kars ve Erzurum ağızlarıyla Kuzeydoğu Grubu'ndan Rize ağızlarında {-mİş} ekinin çok az kullanılması dikkat çekicidir. Rize ağızlarında masal/hikâye metinlerinde en çok {-DI} eki tercih edilir. Çünkü bu ağızlarda {-DI} eki, {-mİş} ekinin de işlevini üstlenmiştir: *Bakdi bi tãne geldi papaz, bi daa geldi ŝindi, kapiya vurdi. Bu defa oni kodi, hasira sardi da kodi-ni ŝeyden yukari, kapinun arkasina. Dedi ona ki iŝte geldi, o baŝladi, ebi yemekleri kizledi* (Günay 1977: 208). Kars ağızlarında masal/hikâye metinlerinde {-yor} eki yaygın olarak kullanılır: *Lãle bunun künyesini alır, defderine gaydedır, bañir ŝehri dolaŝdıñdan sõra gidır, gene sarayına çıñır padiŝah...Padŝah dır ki Lãle dır, bizim bir çocuñ varıdı dır* (Ercilasun 1983: 178). Kullanılan metin Azeri ve Terekeme ağızlarına ait olsaydı, {-Ip} ekinin de sık kullanıldığı görülecekti. Erzurum ağızlarında masal metinlerinde {-yor} ve {-DI} eki birbirine yakın ölçüde kullanılmıştır. Geniş zaman eki {-Ar },{-(I)r} ile gelecek zaman eki {-(y)AcAk}’ın bu metinlerde çok az örneği vardır.

Burada küçük bir örneği verilen araştırma, ağız derlemelerinde gramatikal amaçlı konu seçiminin önemini vurgulamak için yapılmıştır. Sınırlı sayıda metin üzerinde yapılan bu araştırmada ulaşılan sonuç, daha kapsamlı araştırmalar için ancak bir ön bilgi niteliği taşıyabilir. Bu araştırma bizi şu sonuçlara götürmektedir:

1. Derleme konusu ile gramatikal şekiller arasında doğrudan bir ilişki vardır. Derlemenin amacı gramatikal şekillerin belirlenmesi olduğuna göre, konu seçiminde buna dikkat edilmelidir. Bilinçli seçim, yöre ağzının özelliklerinin daha iyi tespit edilmesine yardımcı olacaktır.

2. Hangi türdeki ve hangi konudaki metinlerin hangi gramer şekillerini üretmede elverişli olduğu hususu, ölçünlü dilde de ağızlarda da araştırılmamıştır. Bilimsel bir metinle bir deneme metninin taşıdığı gramer malzemesinin aynı olması beklenemez. Bir masal ile günlük işlerin anlatıldığı bir metnin gramer malzemesi de farklıdır. Bu konuda çok sayıda eser taranarak yapılacak çalışmalara ihtiyaç vardır.

3. Bu araştırmada her tür ve konu, beş yöreden seçilmiş birer metinle temsil edilmiştir. Bu kadar sınırlı bir malzemede, kişisel üslup, çevre şartları, derlemecinin müdahaleleri gibi faktörlerin sonucu olumsuz etkilemesi kuvvetle muhtemeldir. Metin sayısının artması, bu olumsuzlukları en aza indirecektir.

4. Ağız derlemelerinde konu ve tür çeşitliliği, malzemenin de çeşitliliğine yardımcı olacaktır. Derlemecinin bir konu veya türde yoğunlaşması sakıncalıdır. Bütün bu dikkatlere rağmen, araştırmacının istediği malzemeyi elde edebilmesi için derleme yanında ek yöntemlere de ihtiyacı vardır. Freiburg Project adlı bir proje kapsamında görüşme yoluyla malzeme derleyen Kortmann, verilerinin sözlü tarih görüşmelerine dayalı olmasından dolayı gelecek zaman, istek veya şart gibi konuları ele almak isteyen birinin yeterli/anlamalı veri bulamayacağını, bu sebeple soru formu temelli saha araştırmasının kaçınılmaz olduğunu belirtir (Kortmann 2003: 63-81). Bilindiği üzere atlas çalışmalarında da soru formları kullanılmaktadır. O hâlde ortaya çıkan boşlukları doldurmak üzere derlemeden sonra, araştırmacı tarafından soru formları hazırlanmalıdır.

Uygulanacak bütün yöntemlerin yine de birtakım eksiklikler bırakacağı açıktır. Canlı dil olan ağızlar, daima önden gidecek ve araştırmacıyı arkasından koşturacaktır. Ö. Asım Aksoy'un dediği gibi bir ağız, *“özelliklerini bir bir, sırasıyla önümüze dökmez. Bunlar biz*

istediğimiz vakit değil, rastgele ortaya çıkarlar... Konuşulan ağzın eksiksiz olarak dikkat süzgecimizden geçmesi için gereken vakit, bizim ömrümüzden çok uzundur (Aksoy 1945: IX).

KAYNAKLAR:

- AKÇA, Hakan (2009), *Ankara İli Ağızları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- AKSOY, Ömer Asım (1945), *Gaziantep Ağzı*, C. I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Nurettin (2013), *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- ERCİLASUN, Ahmet B. (1983), *Kars İli Ağızları*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1978), *Erzurum İli Ağızları*, Atatürk Üniversitesi yayınları, Erzurum
- GÜLENSOY, Tuncer (1988), *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (2002), *Uşak İli Ağızları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- GÜNAY, Turgut (1977), *Rize İli Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1966), *Nevşehir Yöresi Ağızları*, DTCF Yayınları, Ankara.
- KORTMANN, B. (2003), "Comparative English Dialect Grammar: A Typological Approach". In: Ignacio M. Palacios, María José López Couso, Patricia Fra and Elena Seoane, eds. *Fifty Years of English Studies in Spain (1952:2002). A Commemorative Volume*. Santiago de Compostela: University of Santiago. 63–81.